

UDK: 342.7

INSON HUQUQLARINING NAZARIY–HUQUQIY ASOSLARI VA ZAMONAVIY AMALIYOTDAGI DOLZARB MUAMMOLAR

Hasanboy Xasanboy Tursunboyev

Annotatsiya: Ushbu maqolada inson huquqlari fenomenining nazariy–huquqiy asoslari, tarixiy rivojlanish bosqichlari, asosiy huquqiy hujjatlardagi aksi va bugungi kunda ushbu huquqlarning ta’minlanishida yuzaga kelayotgan dolzarb muammolar ilmiy tahlil qilinadi. Muallif tabiiy huquq va pozitiv huquq maktablari nuqtai nazaridan inson huquqlarining mohiyatini ochib beradi, xalqaro va milliy qonunchilikdagi kafolatlarni, shuningdek, ularni amalga oshirishdagi eng tipik to‘siqlarni tizimli ravishda ko‘rib chiqadi. Maqola huquqshunoslar, siyosatshunoslar, tadqiqotchilar va ushbu sohaga qiziquvchi keng o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan.

Kalit so‘zlar: inson huquqlari, tabiiy huquq, pozitiv huquq, xalqaro huquq, konstitutsiyaviy kafolatlar, diskriminatsiya, huquqiy mexanizmlar.

Kirish

Inson huquqlari tushunchasi zamonaviy huquq tizimining asosiy ustunlaridan biri hisoblanadi. Ushbu tushuncha insonning tug‘ma, ajralmas va hech kim tomonidan tortib olinmaydigan va cheklanmaydigan erkinliklari, imkoniyatlari hamda manfaatlarini ifodalaydi. Inson huquqlari g‘oyasining shakllanishi uzoq tarixiy taraqqiyot natijasidir: antik davr falsafasidagi adolat va erkinlik haqidagi dastlabki qarashlardan tortib, XVII–XVIII asrlardagi burjua inqiloblari davrida ishlab chiqilgan tabiiy huquq konsepsiyasigacha bo‘lgan jarayon ushbu sohaning nazariy asosini yaratdi.

Bugungi globalashuv va axborot jamiyati sharoitida inson huquqlarining ta’minlanishi nafaqat har bir davlatning ichki siyosatidagi ustuvor vazifa, balki xalqaro hamjamiyatning umumiy mezoniga aylangan. Shunga qaramay, turli mintaqalarda huquqlarning poymol etilishi, kamsitish, zo‘ravonlik va tengsizlik hollari davom etmoqda. Shu sababli, inson huquqlari konsepsiyasini ilmiy nuqtai nazardan qayta ko‘rib chiqish, mavjud nazariyalarni takomillashtirish va amaliyotdagi muammolarga yechim izlash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

I. Inson huquqlari konsepsiyasining nazariy yondashuvlari

1.1 Tabiiy huquq maktabi

Tabiiy huquq maktabining vakillari (J. Lokk, Sh. L. Monteskye, J. J. Russo) inson huquqlari davlat va qonunlardan mustaqil holda mavjud deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, hayot, erkinlik, mulk va tenglik kabi huquqlar insonga tug‘ma ravishda berilgan va hech bir qonun chiqaruvchi organ ularni bekor qila olmaydi. Davlatning

asosiy vazifasi esa ushbu huquqlarni himoya qilish va ularning amalga oshirilishini kafolatlashdir. Lokkning ta’kidlashicha, odamlar tabiiy holatda erkin va teng bo’ladi, faqatgina o’zaro rozilik asosida jamiyat shartnomasini tuzadilar va cheklangan vakolatlarni davlatga topshiradilar.

Tabiiy huquq paradigmasi xalqaro huquqning rivojiga kuchli ta’sir ko’rsatdi. “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi” (1948) aynan shu konsepsiyaga asoslanadi, chunki unda huquqlar “barcha odamzod oilasi a’zolarining tug‘ma qadr-qimmatini” deb e’lon qilingan.

1.2 Pozitiv (ijobiy) huquq maktabi

Pozitiv huquq maktabi (D. Ostin, G. Kelsen) inson huquqlarini faqat davlat tomonidan qabul qilingan qonunlarda ifodalangan normalar majmui sifatida qaraydi. Ushbu yondashuvga ko’ra, huquqlar mavjud emas, agar ular davlatning iroda akti bilan mustahkamlanmagan bo’lsa. Kelsenning “sof huquq” nazariyasida huquqiy normalar piramidasi mavjud: asosiy norma (Grundnorm) – konstitutsiya – qonunlar – qonunosti hujjatlari. Inson huquqlari, demak, ushbu piramidaning muayyan pog‘onasida o’z ifodasini topgan taqdirdagina haqiqiy kuchga ega bo’ladi.

Pozitiv yo’nalishning afzalligi shundaki, u huquqlarni aniq, yozma va sud tomonidan himoya qilinadigan shaklga keltiradi. Biroq tanqidchilarning e’tiroziga ko’ra, bu yondashuv davlat o’zboshimchaligiga yo’l ochishi mumkin: agar qonunchilikda inson huquqlari etarli darajada aks etmagan yoki ochiqdan-ochiq kamsituvchi normalar mavjud bo’lsa, fuqarolar himoyasiz qoladi.

[27.04.2026 22:46] Hasanboy: Shu sababli, zamonaviy huquq nazariyasida tabiiy va pozitiv huquq yondashuvlarining sintezi kuzatiladi: asosiy huquqlar konstitutsiyaviy darajada mustahkamlanadi, shu bilan birga ular tabiiy huquq sifatida tan olinadi.

1.3 Huquqlarning avlodlari nazariyasi

XX asrning ikkinchi yarmida chex–fransuz huquqshunosi Karel Važak (Karel Vašák) tomonidan inson huquqlarining uch avlodi haqidagi g’oya ilgari surildi. Birinchi avlod (XVIII asr) – fuqarolik va siyosiy huquqlar (yashash, so’z erkinligi, tenglik sud oldida). Ikkinchi avlod (XX asr boshlari) – iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar (mehnat qilish, ta’lim olish, tibbiy yordamdan foydalanish). Uchinchi avlod (XX asr oxiri) – birdamlik huquqlari (tinchlikka, sog‘lom atrof-muhitga, rivojlanish huquqi). Ushbu tasnif huquqlarning evolyutsion rivojlanishini tushunishga va ularni himoya qilishning turlicha mexanizmlarini qo‘llashga imkon beradi.

II. Xalqaro va milliy huquq tizimida inson huquqlarining kafolatlari

2.1 Xalqaro huquqiy hujjatlar

Birlashgan Millatlar Tashkiloti tizimida inson huquqlari sohasida bir qator universal va mintaqaviy hujjatlar qabul qilingan. “Inson huquqlari umumjahon

deklaratsiyasi” (1948) huquqiy jihatdan majburiy kuchga ega bo‘lmasa-da, odat tusiga kirgan umumjahon standarti sifatida amal qiladi. Majburiy tusdagi asosiy hujjatlar – “Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risida xalqaro pakt” (1966) hamda “Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to‘g‘risida xalqaro pakt” (1966). Ushbu paktlarni ratifikatsiya qilgan davlatlar o‘z qonunchiligini pakt normalariga muvofiqlashtirishi va davriy hisobotlarni taqdim etishi shart.

Mintaqaviy darajada Yevropa inson huquqlari konvensiyasi (1950), Amerikalararo inson huquqlari konvensiyasi (1969) va Afrika inson va xalqlar huquqlari xartiyasi (1981) amal qiladi. Ushbu hujjatlarning o‘ziga xos tomoni – shikoyat qilish mexanizmlari va sud tizimlarining mavjudligi (masalan, Yevropa inson huquqlari sudi).

2.2 O‘zbekiston Respublikasidagi konstitutsiyaviy asoslar

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (1992, qayta tahrirlangan – 2023) inson huquq va erkinliklarini eng oliy qadriyat deb e‘lon qiladi. Asosiy qonunning 19-moddasida barcha fuqarolarning jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi va boshqa holatlarga ko‘ra tengligi belgilanadi. 25–35-moddalar shaxsiy huquq va erkinliklar (yashash erkinligi, shaxs daxlsizligi,) bag‘ishlangan. 36–40-moddalar siyosiy huquqlarni (saylash va saylanish, miting, namoyish yig‘ilishlar erkinligi), 41–53-moddalar iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarni (xususiy mulk, mehnat qilish, dam olish, ijtimoiy ta‘minot, ta‘lim olish, ilmiy ijod erkinligi) tartibga soladi.

2023-yil 30-aprelda qabul qilingan yangi tahrirdagi Konstitutsiyada inson huquqlari kafolatlari sezilarli darajada kengaytirildi. Jumladan, Bosh qomusimiz 65%ga yangilandi, hibsga olish va qamoqqa olishda “xabeas korpus” printsipi to‘liq joriy etildi, odil sudlovga bo‘lgan huquqning kafolatlari kuchaytirildi, ekstraditsiya va fuqarolikdan mahrum qilishga oid cheklovlar belgilandi.

III. Inson huquqlarini amalga oshirishd asosiy muammolar

3.1 Diskriminatsiya va tengsizlik

Har qanday jamiyatda inson huquqlarining eng keng tarqalgan buzilish shakli – bu diskriminatsiyadir. Irqiy, etnik, diniy, gender va boshqa asoslardagi kamsitish hozirgi kunda ham rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarning aksariyatida uchraydi. Xalqaro mehnat tashkilotining (XMT) ma‘lumotlariga ko‘ra, dunyoda ayollarning ish haqi o‘rtacha erkaklarnikidan 20% past. Milliy ozchiliklar va migrantlar esa uy-joy, ish, ta‘lim olishda to‘siqlarga duch keladi.

Gender tengsizligi masalasi alohida e‘tiborga loyiq. Bir qator mamlakatlarda ayollarning saylash huquqi rasman mavjud bo‘lsa-da, ijro etuvchi hokimiyat va biznesdagi yuqori lavozimlarda ayollar ulushi 10–15% dan oshmaydi. Shuningdek, oiladagi zo‘ravonlik va “nomus qotilligi” kabi jinoyatlar ko‘plab hududlarda yetarlicha jazolanmaydi.

3.2 So‘z erkinligi va axborot xavfsizligi

Raqamli asrda so‘z va axborot erkinligi huquqi yangi muammolarga duch keldi. Bir tomondan, internet tufayli har bir shaxs o‘z fikrini keng auditoriyaga yetkazish imkoniyatiga ega. Boshqa tomondan, davlatlar (shu jumladan, ba’zi demokratik huquq tizimlarida) “milliy xavfsizlik”, “ekstremizmga qarshi kurash” yoki “feyk-niyus” kabi bahonalar ostida internetni filtrlash, tsenzura va jurnalistlarni ta’qib qilishni kuchaytirmoqda.

Inson huquqlari bo‘yicha OAV va tadqiqot tashkilotlarining hisobotlariga ko‘ra, so‘nggi besh yilda dunyoda qamoqqa olingan jurnalistlar soni 60% ga oshgan. Shuningdek, kiberkuzatuv vositalarining rivojlanishi shaxsiy hayot daxlsizligi huquqiga tahdid solmoqda. “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi”ning 12-moddasida “hech kim o‘zining shaxsiy va oilaviy hayotiga o‘zboshimchalik bilan aralashishga” yo‘l qo‘ymaslik kerakligi belgilangan bo‘lsa-da, ko‘pgina mamlakatlarda yashirin kuzatuv dasturlari qonuniy ravishda amalga oshirilmoqda.

3.4 Ijtimoiy huquqlarning ta‘minlanishidagi qiyinchiliklar

Iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarni amalga oshirish ko‘pincha davlatning iqtisodiy salohiyatiga bog‘liq. Rivojlanayotgan mamlakatlarda qat‘iy belgilangan eng kam ish haqi, ishsizlik nafaqasi, bepul tibbiyot va ta‘limning yo‘qligi yoki cheklangan darajada ekanligi kuzatiladi. Shuningdek, ijtimoiy huquqlarning sud orqali himoya qilinishi siyosiy va fuqarolik huquqlarga nisbatan ancha murakkab. Masalan, xususiy mulk va mehnat shartnomalari bo‘yicha nizolar sudda ko‘riladi, ammo kambag‘allik tufayli uy-joy yoki to‘liq tibbiy xizmat olish huquqining buzilishini sud orqali tiklash deyarli mumkin emas.

COVID-19 pandemiyasi davrida ijtimoiy huquqlarning zaifligi keskin namoyon bo‘ldi. Ko‘plab davlatlarda karantin sharoitida ishsiz qolgan xodimlar, muhojir ishchilar, keksalar va nogironlar ijtimoiy yordamdan tashqarida qoldi. Vaksinalardan teng foydalanish masalasi esa global muammoga aylandi.

Xulosa

Inson huquqlari konsepsiyasi o‘zining bir necha asrlik taraqqiyoti davomida tabiiy huquq g‘oyalaridan tortib to‘ pozitv huquq normalari va xalqaro standartlar tizimigacha bo‘lgan murakkab evolyutsiyani boshidan kechirdi. Bugungi kunda inson huquqlari demokratik huquqiy davlatning asosiy mezonlaridan biri hamda xalqaro hamjamiyatning umumiy qadriyati sifatida tan olingan. Biroq nazariy jihatdan puxta ishlab chiqilgan ushbu tizim amaliyotda jiddiy to‘siqlarga duch kelmoqda. Diskriminatsiyaning turg‘un shakllari, so‘z erkinligining cheklanishi, kiberkuzatuv, iqtisodiy tengsizlik va ijtimoiy huquqlarning real kafolatlari yo‘qligi – bularning barchasi inson huquqlari sohasidagi muammolarning faqat bir qismidir.

Muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi chora-tadbirlarni taklif qilish mumkin:

1. Xalqaro huquqiy mexanizmlarni kuchaytirish – mavjud qo‘mitalar va sudlarning vakolatlarini kengaytirish, shikoyatlarni ko‘rib chiqish muddatlarini qisqartirish.

2. Milliy qonunchilikni takomillashtirish – konstitutsiyaviy kafolatlarni kengaytirish, so‘z erkinligini cheklovchi noaniq normalarni olib tashlash, gender tenglik bo‘yicha maxsus qonunlar qabul qilish.

3. Huquqiy madaniyatni oshirish – aholining inson huquqlari bo‘yicha bilim darajasini oshirish, huquqiy klinikalar, fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish.

4. Raqamli huquqlarni himoya qilish – internetdagi shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish bo‘yicha qonunchilikni joriy etish, kiberkuzatuv ustidan mustaqil nazorat o‘rnatish.

Zero, inson huquqlari – bu ideal yoki deklarativ mezon emas, balki insoniyatning erishilgan eng muhim sivilizatsiya yutuq‘idir. Ushbu yutuqni himoya qilish nafaqat davlatlarning, balki har bir shaxsning vazifasidir. Huquqlari doimiy ravishda hurmat qilinadigan jamiyatdagina barqaror taraqqiyot, tinchlik va ijtimoiy adolat qaror topadi.

Adabiyotlar:

1. Inson huquqlarining umumjahon deklaratsiyasi. BMT Bosh Assambleyasi, 1948.

2. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risida xalqaro pakt. BMT, 1966.

3. Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to‘g‘risida xalqaro pakt. BMT, 1966.

4. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (yangi tahriri). – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.

5. Locke J. Two Treatises of Government. – London, 1689. (O‘zbek tiliga tarjimasi: Lokk, J. “Hukumat haqida ikki risola”. – Toshkent: Adolat, 2010).

6. Kelsen H. Pure Theory of Law. – Berkeley: University of California Press, 1967.

7. Vasak K. A 30-year struggle: the sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights. – UNESCO Courier, 1977.

8. Saidov A.H. Inson huquqlari: xalqaro huquq va milliy qonunchilik. – Toshkent: Fan, 2019.

9. Olimov Q.O. Zamonaviy huquq nazariyasi. – Toshkent: TDYUI nashriyoti, 2021.

10. Human Rights Watch. World Report 2024. – New York, 2024.